

Klassieke Olympiaden 2025-2026

Pensum Latijn

Ronde 2

Inleiding

Gaius Sallustius Crispus (86-35) werd geboren in Amiternum in het Sabijnse land in een plebejische, maar gegoede familie. Hij krijgt een goede opleiding en voltooit zijn studie in Rome, waar hij ook de samenzwering van Catilina meemaakt. Hij sluit zich in de jaren 50 aan bij de *populares* en stort zich in de politiek. In het jaar 50 wordt hij uit de senaat gezet, zogenaamd wegens wangedrag, mogelijk omdat hij Caesar steunde. Dankzij Caesar komt hij weer in de senaat, na diens dood trekt hij zich terug uit het politieke leven en wijdt hij zich aan geschiedschrijving. Zijn werk over de samenzwering van Catilina publiceert hij waarschijnlijk in 43 of 42. Daarnaast schreef hij ook *Bellum Iugurthinum* (*De oorlog van Jugurtha*) over de oorlog die de Romeinen van 111-104 voerden tegen Jugurtha, koning van Numidië in Noord-Afrika. Van zijn *Historiae* over de Romeinse geschiedenis na de dood van Sulla van 78-67 zijn alleen fragmenten over.

Van zijn werk over de samenzwering van Catilina zijn enkele passages in het pensum opgenomen. Na de tekst vind je een samenvatting van de niet tot het pensum behorende delen van Sallustius' werk en ook twee kaartjes. Onder de aantekeningen vind je informatie over de historische context, Cicero, en het verloop van de samenzwering,

Tekst

1 [5] L. Catilina, nobili genere natus, fuit magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adulescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis grata fuere ibique iuventutem suam exercuit. Corpus patiens inediae, algoris, vigiliae supra quam quoiquam credibile est. Animus audax, 5 subdolus, varius, quoius rei lubet simulator ac dissimulator, alieni adpetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus; satis eloquentiae, sapientiae parum. Vastus animus inmoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc post dominationem L. Sullae lubido maxuma invaserat rei publicae capiundae; neque id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, 10 quicquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris et conscientia scelerum, quae utraque iis artibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant.

[16] Sed iuventutem, quam, ut supra diximus, illexerat, multis modis mala 15 facinora edocebat. Ex illis testis signatoresque falsos commodare, fidem, fortunas, pericula vilia habere, post, ubi eorum famam atque pudorem adtriverat, maiora alia imperabat; si causa peccandi in praesens minus suppetebat, nihilo minus insontis sicuti sontis circumvenire, iugulare: scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius malus atque 20 crudelis erat. His amicis sociisque confisus Catilina, simul quod aes alienum per omnis terras ingens erat et quod plerique Sullani milites largius suo usu rapinarum et victoriae veteris memores civile bellum exoptabant, opprimundae rei publicae consilium cepit. In Italia nullus exercitus, Cn.

Pompeius in extremis terris bellum gerebat; ipsi consulatum petenti magna
25 spes, senatus nihil sane intentus: tutae tranquillaeque res omnes, sed ea
prorsus opportuna Catilinae.

[20] "Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, nequiquam opportuna res
cecidisset; spes magna, dominatio in manibus frustra fuissent, neque ego per
ignaviam aut vana ingenia incerta pro certis captarem.

30 "Sed quia multis et magnis tempestatibus vos cognovi fortis fidosque mihi, eo
animus ausus est maxumum atque pulcherrimum facinus incipere, simul quia
vobis eadem, quae mihi, bona malaque esse intellexi; nam idem velle atque
idem nolle, ea demum firma amicitia est. Sed ego quae mente agitavi, omnes
iam antea divorsi audistis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur,
35 quom considero, quae condicio vitae futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in
libertatem. Nam postquam res publica in paucorum potentium ius atque
dicionem concessit, semper illis reges, tetrarchae vectigales esse, populi,
nationes stipendia pendere; ceteri omnes, strenui, boni, nobiles atque
ignobiles, volgus fuimus, sine gratia, sine auctoritate, iis obnoxii, quibus, si res
40 publica valeret, formidini essemus. Itaque omnis gratia, potentia, honos,
divitiae apud illos sunt aut ubi illi volunt; nobis reliquere pericula, repulsas,
iudicia, egestatem. Quae quousque tandem patiemini, o fortissumi viri?
Nonne emori per virtutem praestat quam vitam miseram atque inhonestam,
ubi alienae superbiae ludibrio fueris, per dedecus amittere? Verum enim vero,
45 pro deum atque hominum fidem, victoria in manu nobis est: viget aetas,
animus valet; contra illis annis atque divitiis omnia consenuerunt. Tantum-

modo incepto opus est, cetera res expediet. Etenim quis mortalium, quoi virile ingenium est, tolerare potest illis divitias superare, quas profundant in exstruendo mari et montibus coaequandis, nobis rem familiarem etiam ad
50 necessaria deesse? Illos binas aut amplius domos continuare, nobis larem familiarem nusquam ullum esse? Quom tabulas signa toreumata emunt, nova diruunt, alia aedificant, postremo omnibus modis pecuniam trahunt, vexant, tamen summa lubidine divitias suas vincere nequeunt. At nobis est domi inopia, foris aes alienum, mala res, spes multo asperior: denique quid reliqui
55 habemus praeter miseram animam?

"Quin igitur expergiscimini? En illa, illa, quam saepe optastis, libertas, praeterea divitiae, decus, gloria in oculis sita sunt; fortuna omnia ea victoribus praemia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica magis quam oratio mea vos hortantur. Vel imperatore vel milite me utimini! Neque
60 animus neque corpus a vobis aberit. Haec ipsa, ut spero, vobiscum una consul agam, nisi forte me animus fallit et vos servire magis quam imperare parati estis."

[24] Igitur comitiis habitis consules declarantur M. Tullius et C. Antonius. Quod factum primo popularis coniurationis concusserat. Neque tamen
65 Catilinae furor minuebatur, sed in dies plura agitare: arma per Italiam locis opportunis parare, pecuniam sua aut amicorum fide sumptam mutuam Faesulas ad Manlium quendam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. Ea tempestate plurimos quousque generis homines adscivisse sibi dicitur, mulieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumptus stupro corporis

70 toleraverant, post, ubi aetas tantummodo quaestui neque luxuriae modum
fecerat, aes alienum grande conflaverant. Per eas se Catilina credebatur posse
servitia urbana sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adiungere sibi vel
interficere.

[29] Ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permotus, quod neque
75 urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manli
quantus aut quo consilio foret, satis compertum habebat, rem ad senatum
refert iam antea volgi rumoribus exagitata. Itaque (quod plerumque in atroci
negotio solet) senatus decrevit darent operam consules ne quid res publica
detrimenti caperet. Ea potestas per senatum more Romano magistratui
80 maxuma permittitur: exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus
modis socios atque civis, domi militiaeque imperium atque iudicium summum
habere; aliter sine populi iussu nullius earum rerum consuli ius est.

[31] At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tametsi praesidia
parabantur et ipse lege Plautia interrogatus erat ab L. Paulo. Postremo,
85 dissimulandi causa aut sui expurgandi, sicut iurgio lacessitus foret, in
senatum venit. Tum M. Tullius consul, sive praesentiam eius timens sive ira
conmotus, orationem habuit luculentam atque utilem rei publicae, quam
postea scriptam edidit. Sed ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad
dissimulanda omnia, demisso vultu, voce supplici postulare a patribus coepit
90 ne quid de se temere crederent: ea familia ortum, ita se ab adolescentia vitam
instituisse ut omnia bona in spe haberet; ne existumarent sibi, patricio

homini, quod ipsius atque maiorum plurima beneficia in plebem Romanam essent, perdita re publica opus esse, quom eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae. Ad hoc maledicta alia cum adderet, obstrepere omnes,
95 hostem atque parricidam vocare. Tum ille furibundus: "Quoniam quidem circumventus", inquit, "ab inimicis praeceps agor, incendium meum ruina restinguam."

[36] Sed ipse paucos dies conmoratus apud C. Flaminium in agro Arretino, dum vicinitatem antea sollicitatam armis exornat, cum fascibus atque aliis
100 imperi insignibus in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae comperta sunt, senatus Catilinam et Manlium hostis iudicat, ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret ab armis discedere praeter rerum capitalium condemnatis. Praeterea decernit, uti consules dilectum habeant, Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi praesidio sit.

105 [48] Interea plebs coniuratione patefacta, quae primo cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente Catilinae consilia exsecrari, Ciceronem ad caelum tollere, veluti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam agitabat. Namque alia belli facinora praedae magis quam detrimento fore, incendium vero crudele, immoderatum ac sibi maxime calamitosum putabat, quippe quod
110 omnes copiae in usu cotidiano et cultu corporis erant.

Sallustius, *Bellum Catilinae* 5, 16, 20, 24, 29, 31, 36 en 48

Inhoud van Sallustius' *Bellum Catilinae*

Caput 1-4

Sallustius' redenen om de samenzwering van Catilina te beschrijven. Dan volgt in caput 5 een karakterschets van Catilina.

Caput 5-15

Het ontstaan en de groei van het Romeinse rijk en het morele verval dat Sallustius ziet in de eerste eeuw en waarvan Catilina een exponent is. In de capita 14 en 15 komt hij terug op Catilina's gedrag en zijn aantrekkingskracht op de jongeren van die tijd.

Caput 17-19

Pogingen van Catilina in 66-65 om de consuls en senatoren te doden en zo de macht in handen te krijgen. N.B. Het is omstreden of Catilina aan deze samenzwering heeft deelgenomen.

In caput 20 verzamelt hij zijn volgelingen en spreekt hij hen toe.

Caput 21-23

Verdere besprekingen met zijn volgelingen. Zijn volgeling Q. Curius vertelt alles aan zijn vriendin Fulvia, die het aan anderen doorvertelt. Dit leidt ertoe dat bij de consulsverkiezingen voor het jaar 63 niet Catilina, maar Cicero gekozen wordt.

Caput 25-28

In 63 stelt Catilina zich kandidaat voor het consulaat van 62. Hij beraamt ook een aanslag op Cicero, maar die mislukt. Daarop besluit hij openlijk oorlog te voeren. Hij stuurt volgelingen door heel Italië om het vertrouwen van de bevolking te winnen. Zo ook C. Manlius naar Faesulae in Etrurië. Daar wil hij zelf ook naartoe gaan, de anderen moeten in Rome een aanslag op de consuls plegen en de stad in brand steken.

Caput 30-31

In Rome wordt bekend wat Manlius en anderen aan het doen zijn. De senaat besluit bevelhebbers naar verschillende gebieden te sturen om daar legers in staat van paraatheid te brengen. In Rome heerst angstige spanning onder de bevolking.

Caput 32-35

Catilina vertrekt naar Etrurië naar Manlius. Onderweg stuurt hij een brief die in de senaat wordt voorgelezen. Hierin legt hij zijn handelwijze uit.

Caput 36-47

Sallustius probeert te verklaren wat de diepere beweegredenen voor deze opstandige beweging zijn geweest, gezien de uitgebreide aanhang uit alle lagen van de bevolking.

Gezanten van de Allobrogen, een Keltische stam ten oosten van de Rhône in het huidige Zuid-Frankrijk, zijn in Rome gekomen om hulp van de senaat te vragen tegen uitbuiters. Er wordt geprobeerd hen over te halen zich aan te sluiten bij Catilina, maar zij brengen via Cicero op de hoogte, die hen opdraagt de schijn van medeplichtigheid te bewaren. Daarop vragen de Allobrogen schriftelijke bevestiging van de Catilinariërs. Als zij dat in handen hebben, worden zij

gevangengenomen en heeft Cicero bewijzen in handen voor de samenzwering die hij met de senaat deelt. Dan worden belangrijke volgelingen van Catilina in Rome gevangengenomen.

Caput 49-51

Sallustius gelooft niet dat Caesar betrokken was bij de samenzwering. Omdat geprobeerd wordt Lentulus en Cethegus, leiders van de Catilinariërs, te bevrijden, roept Cicero de senaat bijeen. Silanus, tot consul gekozen voor 62, pleit voor de doodstraf. In een lange redevoering pleit Caesar daartegen. Het voorstel is niet wettelijk en leidt tot precedenter. Niet voor niets hebben de voorvaders de doodstraf afgeschaft. Levenslange gevangenisstraf is op zijn plaats. Na hem spreekt Marcus Porcius Cato. Het eerste deel van zijn rede is opgenomen in het finalepensum.

Caput 52 vervolg

Vervolg van Cato's redevoering: een krachtig optreden is gewenst, omdat overal in Italië aanhangers van Catilina zijn en allerlei vijanden zich binnen Rome bevinden. De situatie is uiterst hachelijk. Zij hebben bekend en moeten ter dood worden gebracht.

Caput 53-55 (opgenomen in het finalepensum)

De senaat besluit tot de doodstraf. Sallustius vergelijkt Caesar en Cato met elkaar. De doodstraf wordt voltrokken.

Caput 56-60

Na het bericht van de mislukking van de samenzwering in Rome verlaten vele aanhangers het kamp van Catilina. Hij zelf gaat in begin 62 met de overgebleven aanhangers naar de omgeving van Pistoria (huidige Pistoia), van plan naar Gallië uit te wijken. Hij wordt echter ingesloten door de legers o.l.v. consul Antonius. Hij houdt een rede tot zijn soldaten en gaat dan de strijd aan waarin alle Catilinariërs sneuvelen.

Bron: stilus.nl / viamichelin.de

Aantekeningen

Algemene opmerkingen bij de aantekeningen:

- in de aantekeningen worden werkwoorden steeds aangegeven in de eerste persoon enkelvoud van het praesens; alleen bij werkwoorden waarvan de stam eindigt op een -a (type: voco, vocare) en werkwoorden van de zogenoemde gemengde groep (type: capio, capere) wordt ook de infinitivus praesens gegeven;
- *cursief* gedrukte aantekeningen zijn geen vertaling, maar een toelichting op de aangehaalde woorden.

Bijzonderheden taalgebruik

In de aantekeningen aangeduid met T met het betreffende nummer.

1. De eindmedeklinker van voorvoegsels *ad-*, *con-* en *in-* wordt niet altijd geassimileerd aan de volgende medeklinker.
voorbeelden: regel 5 *adpetens*
regel 7 *inmoderata*
regel 98 *conmoratus*
2. Soms wordt de -e- voor de -i- van de naamvalsuitgang ook een -i-, soms met samentrekking van -ii- tot -i-.
voorbeelden: regel 11 en 39 *iis* i.p.v. *eis*
3. De lettergreep *vul-* wordt geschreven als *vol-*.
voorbeelden: regel 39 *volgus* i.p.v. *vulgus*
regel 89 *voltu* i.p.v. *vultu*
4. De lettergrepen -*ver-* en -*ves-* worden geschreven als -*vor-* en -*vos-*.
voorbeelden: regel 13 *divorsa* i.p.v. *diversa*
regel 27 *vostra* i.p.v. *vestra*
5. Soms wordt in plaats van een -i- een -u- geschreven, vaak in vormen van de superlativus.
voorbeelden: regel 5 *lubet* i.p.v. *libet*
regel 8 *lubido maxuma* i.p.v. *libido maxima*
6. De conj. imperf. van *esse* heeft doorgaans vormen met *fore-*.
voorbeelden: regel 27 *forent* i.p.v. *essent*
regel 76 *foret* i.p.v. *esset*
7. In plaats van *cuius*, *cui* en *cum* vind je *quoius*, *quoi* en *quom*.
voorbeelden: regel 4 *quoiquam* i.p.v. *cuiquam*
regel 5 *quoius* i.p.v. *cuius*
regel 35 *quom* i.p.v. *cum*
8. Als uitgang van de 3e pers. meervoud van de ind. perf. act. vind je meestal -*ere* in plaats van -*erunt*.
voorbeelden: regel 3 *fuere* i.p.v. *fuerunt*
regel 41 *reliquere* i.p.v. *reliquerunt*

9. Gerundium en gerundivum van werkwoorden met medeklinkerstam en van de gemengde groep hebben meestal een -u- in plaats van een -e-.
voorbeelden: regel 9 *capiundae* i.p.v. *capiendae*
regel 23 *opprimundae* i.p.v. *opprimendae*
10. Sallustius gebruikt geregeld abstracte zelfstandige naamwoorden met concrete betekenis.
voorbeelden: regel 29 *ignaviam* met betekenis *ignavos*
regel 29 *vana ingenia* met betekenis *vanos*
regel 72 *servitia* met betekenis *servos*
11. Ter verlevendiging gebruikt Sallustius geregeld de inf. historicus: een inf. praesens in plaats van een 3e persoon van de verleden tijd.
voorbeelden: regel 15 *commodare* i.p.v. *commodabat*
regel 37 *esse* i.p.v. *erant*
12. Een aantal zelfstandige naamwoorden en de bijvoeglijke naamwoorden met een medeklinkerstam hebben in de acc. mv. -is en niet -es.
voorbeelden: regel 15 *testis*
regel 21 *omnis*
13. Sallustius' taalgebruik wordt gekenmerkt door *brevitas*, hij wil kort en bondig zijn. Daarom vind je vaak een asyndeton.
voorbeelden: regel 2-3 *bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis*
regel 15-16 *fidem, fortunas, pericula*
14. Dezelfde *brevitas* is te zien in de geregelde weglating van een vorm van *esse*.
voorbeeld: regel 3 *corpus patiens*, vul aan: *erat*
regel 25 *res omnes*, vul aan: *erant*
15. Ook *variatio*, variatie, is een kenmerk van Sallustius' taalgebruik.
voorbeelden: regel 15-17 inf. historicus *commodare*, daarna imperf. *imperabat*
regel 16-17 *imperabat* eerst met inf. *habere*, dan met lijd. voorw.

N.B. Voor een korte inhoud van de passages die niet in het pensum zijn opgenomen, zie de samenvatting hierboven.

1	natus + <i>abl.</i>	geboren in, afkomstig uit; <i>hij behoorde tot de gens Sergia, die beweerde van Trojaanse afkomst te zijn</i>
2	sum, esse + <i>abl.</i> pravus adulescentia bellum intestinum caedes, caedis	hebben verdorven jeugd, jonge jaren burgeroorlog moord; <i>er wordt beweerd dat hij zijn broer, zwager en zoon heeft vermoord</i>
2-3	rapina bella ... civilis	roof, plundering <i>asyndeton (T13)</i>
3	discordia civilis fuere ibi exerceo corpus patiens, patientis + <i>gen.</i>	tweedracht, onenigheid burger-, van burgers = fuerunt (T8) daarmee doorbrengen <i>vul aan: erat (T14)</i> bestand tegen
4	inedia algor, alboris vigilia inediae ... vigiliae supra quam quoiquam credibilis animus	het vasten kou slaapgebrek <i>asyndeton (T13)</i> meer dan = cuiquam (T7) geloofwaardig <i>vul aan: erat (T14)</i>
5	subdolus varius audax ... varius quoius rei lubet = cuius rei libet (T7, T5) simulator, -oris dissimulator, -oris	listig veelzijdig T13 van welke zaak men maar wil veinzer, huichelaar verberger
5-6	alieni, sui	<i>gen. ev.; vertaal: het bezit van ...</i>
5	adpetens, -entis + <i>gen.</i>	begerig naar (T1)
6	profusus + <i>gen.</i> satis	verkwistend met <i>vul aan: erat ei (T14)</i>
7	vastus inmoderatus incredibilis altus inmoderata, incredibilia, alta	ongeremd onmatig, buitensporig ongelofelijk hoog gegrepen <i>acc. mv. onz. zelfstandig gebruikt</i>
8	dominatio, -ionis	heerschappij; <i>rond het jaar 80 was de optimaat Sulla dictator; hij probeerde de optimatenoligarchie te handhaven tegen de populares</i>

	lubido maxuma	= libido maxima (T5)
	libido, -dinis	lust
	invado, <i>perf.</i> invasi	bevangen
	res publica	de macht in de staat
9	capiundae	= capiendae (T9)
9-10	neque ... habebat	<i>lees:</i> neque quicquam pensi habebat, quibus modis id adsequeretur, dum sibi regnum pararet
9	adsequeretur	T1
	adsequor	bereiken
	dum + <i>conj.</i>	als maar
9-10	neque ... quicquam pensi habeo	en ... kan mij niets schelen
10	agito, agitare	opjagen, verontrusten
	in dies	met de dag
11	inopia + <i>gen.</i>	gebrek aan
	res familiaris, rei familiaris	vermogen
	conscientia	besef (<i>zie ook r. 2-3 met aantekening bij caedes</i>)
	quae utraque	<i>onz. mv.; verwijst naar</i> inopia (rei familiaris) <i>en</i> conscientia (scelerum)
	uterque, utriusque	beide
	iis	= eis (T2)
	ars, artis <i>vrl.</i>	eigenschap
	augeo, <i>perf.</i> auxi	vergroten
12	supra <i>bijw.</i>	hierboven, eerder
	incitabant	<i>vul aan:</i> eum
	incito, incitare	stimuleren
	corruptus	verdorven
	civitas, -tatis <i>vrl.</i>	burgerij, burgergemeenschap
	quos	<i>antecedent is cives dat ligt opgesloten in civitas</i>
13	pessuma	T5
	divorsa	= diversa (T4)
	inter se	onderling
	mala	<i>nom. mv. onz. gesubstantiveerd</i>
	luxuria	zucht naar luxe
	vexo, vexare	kwellen
c. 16		<i>Voor de inhoud van het tussenliggend deel, zie de samenvatting hierboven</i>
14	iuventus, -tutis <i>vrl.</i>	de jeugd (<i>hiermee worden concreet jongemannen bedoeld, (T10)</i>)
	supra	<i>zie regel 12</i>
	illicio, illicere, <i>perf.</i> illexi	verleiden
15	edoceo	grondig onderwijzen
	illis	<i>verwijst naar de personen bedoeld met iuventutem in regel 14</i>
	testis	= testes (T12)
	signator, -toris <i>mnf.</i>	ondertekenaars (<i>van testamenten</i>)
15	commodare	<i>inf. historicus (T11)</i>

16	commodo, commodare fortunae <i>mv.</i> pericula fidem fortunae pericula vilis vilis, vilis habeo + 2 <i>acc.</i>	ter beschikking stellen vermogen, bezit <i>in het bijzonder vanwege gerechtelijke vervolging</i> T13 <i>congrueert met pericula, maar slaat op alle drie de substantiva</i> onbelangrijk, van weinig waarde beschouwen als, achten; <i>de infinitivus</i> habere <i>hangt af van</i> imperabat (<i>r. 17</i>) later
17	post <i>bijw.</i> adtriverat adtero, <i>perf.</i> adtrivi pecco, peccare in praesens	T1 stukwrijven, aantasten kwaad doen voor het moment
18	suppeto nihilo minus insontis, sontis (in)sons, (in)sontis sicuti circumvenire, iugulare circumvenio iugulo, iugulare scilicet	zich voordoen niettemin = insontes, sontes (T12) (on)schuldig = sicut <i>deze infinitivi hangen ook af van imperabat (r. 17)</i> belagen vermoorden natuurlijk (<i>ironisch</i>)
19	otium torpesco gratuito <i>bijw.</i>	het niets doen verslappen zonder winstoogmerk
20	confido, <i>perf.</i> confisus sum + <i>dat.</i>	vertrouwen op
20-21	simul ... et	zowel ... als
20	aes alienum, aeris alieni <i>onz.</i>	schuld; o.a. <i>door kwalijke praktijken van Romeinse magistraten en belastingpachters</i>
21	omnis plerique <i>nom. mv. mnl.</i> Sullanus largius <i>bijw.</i> suo usus	T12 zeer vele van Sulla; <i>het gaat om veteranen uit het leger van Sulla (zie aantekening bij regel 8)</i> al te royaal hun bezit PPP van utor
22	rapina memor, memoris + <i>gen.</i> civilis exopto, exoptare	<i>zie regel 2</i> denkend aan <i>zie regel 2</i> vurig wensen
23	opprimundae opprimo consilium capio, capere <i>perf.</i> cepi In ... exercitus	= opprimendae (T9) overweldigen, vernietigen het plan opvatten
24	Cn. Pompeius	<i>vul aan: erat</i> <i>hij had eerder het opperbevel gekregen</i>

		<i>in de strijd tegen zeerovers en Mithridates, koning van Pontus in Klein-Azië</i>
	extremus	verst
	peto	streven naar
25	spes, intentus	<i>vul bij beide woorden aan:</i> erat
	nihil sane	helemaal niet
	intentus	oplettend, waakzaam
	tutae ... omnes	<i>T14</i>
	ea	<i>vul aan:</i> res erat; ea res verwijst naar de hele zin tutae tranquillaeque res omnes (erant)
26	prorsus <i>bijw.</i>	juist
c. 20		
27	ni	= nisi
	vostra	= vestra (<i>T 4</i>)
	spectatus	bewezen
	spectata	<i>na twee vrouwelijke abstracte zelfstandige naamwoorden maakt Sallustius graag een congruerend woord in het onzijdig meervoud</i>
		= essent (<i>T6</i>)
27-28	forent	<i>vertaal:</i> dan zouden we een heel goede kans hebben laten liggen
	nequiquam opportuna res	binnen handbereik
	cecidisset	lafheid; <i>het abstractum hier i.p.v. het concrete</i> ignavos (<i>T10</i>)
28	in manibus	onbetrouwbaar
29	ignavia	<i>T10</i>
	vanus	grijpen, najagen
	vana ingenia	stormachtige tijd, gevaar
30	capto, captare	<i>T12; predicatief:</i> als ...
	tempestas, -tatis <i>vrl.</i>	daarom
	fortis	<i>T5</i>
	eo <i>bijw.</i>	ondernemen
31	maximum, pulcherrimum	tevens
	incipio, incipere	hetzelfde als
	simul	<i>nom. ev. vrl.; verwijst naar het voorafgaande, maar congrueert in geslacht als onderwerp met het naamw. deel van het gezegd (amicitia)</i>
32	eadem quae <i>acc. mv. onz.</i>	pas
33	ea	hecht
	demum <i>bijw.</i>	welnu
	firmus	<i>lees:</i> Sed ea, quae ego
	sed	bedenken
	Sed ego quae	afzonderlijk; <i>T4</i>
34	agito, agitare	= audivistis
	divorsus	
	audistis	

35	in dies quom condicio, -dicionis <i>vrl.</i> futura sit nosmet	<i>zie regel 10</i> = cum (T7) situatie <i>coni. van het futurum van sum, esse</i> <i>het achtervoegsel met versterkt nos</i>
35-36	vindico, vindicare in libertatem	in vrijheid stellen, bevrijden
36-37	ius (iuris, <i>onz.</i>) atque dicio (-onis) concedo, <i>perf.</i> concessi in + <i>acc.</i>	volledige afhankelijkheid terecht komen in
37	tetrarches, <i>mv.</i> tetrarchae vectigalis	viervorst; <i>vorst die over een vierde deel</i> <i>van een land heerst</i> schatplichtig; <i>betreft belasting op</i> <i>producten</i>
37-38	esse, pendere	<i>inf. hist. (T11); ook T13</i>
38	natio, -ionis stipendium	stam belasting; <i>vast bedrag opgelegd aan</i> <i>onderworpen volken</i>
38-39	pendo (ig)nobilis volgus <i>onz.</i> vulgus gratia lis	betalen (niet) van adel = vulgus (T3) gepeupel invloed = eis (T2)
39-40	obnoxius + <i>dat.</i> sum, esse + 2 <i>dat.</i>	onderdanig aan, afhankelijk van voor iemand/iets een reden zijn tot ...
40	formido, -dinis <i>vrl.</i> honos honor, -oris	(bron van) angst = honor ereambt
41	reliquere repulsa	= reliquerunt (T8) afwijzing (<i>bij kandidaatstelling voor een</i> <i>ambt</i>)
42	iudicium egestas, -tatis <i>vrl.</i> quae quousque tandem	proces armoede <i>relatieve aansluiting; het onzijdig</i> <i>meervoud verwijst naar de in het</i> <i>voorafgaande geschetste situatie</i> hoelang nog; <i>vergelijk het begin van de</i> <i>eerste rede van Cicero tegen Catilina:</i> Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? "Hoelang nog zul je, Catilina, ons geduld misbruiken?"
43	fortissumi emrior, emori per virtutem praestat inhonestus	T5 de heldendood sterven moedig het is beter eerloos
44	alienae superbiae ludibrium sum, esse + 2 <i>dat.</i> fueris	<i>vertaal:</i> voor andere hoogmoedige mensen spot <i>zie regel 39-40</i> <i>algemene 2e persoon: men was</i>

	per dedecus	roemloos
	verum enim vero	maar in werkelijkheid
45	pro deum (= deorum) atque	<i>een oude eedsformule</i> : ik zweer bij al
	hominum fidem	wat heilig is
	vigeo	in volle kracht zijn
46	contra <i>bijw.</i>	daartegenover, daarentegen
	illis	<i>dat. mv. mnl. zelfstandig gebruikt</i>
	consenesco, <i>perf.</i> consenui	oud worden, versukkelen
46-47	tantummodo	alleen maar
47	inceptum	(het) begin(nen)
	opus est + <i>abl.</i>	er is ... nodig
	cetera	<i>acc. mv. onz.</i>
	res	(de loop van de) gebeurtenis(sen)
	expedio	in orde brengen
	etenim	immers
	quoi	<i>T7</i>
48	supero, superare	rijkelijk voorhanden zijn
	profundo	verspillen
49	mare exstruo	bouwwerken in zee optrekken
	coaequo, coaequare	nivelleren
	res familiaris, rei familiaris	<i>zie regel 11</i>
50-51	illos ... esse	<i>de A.c.I. is nog steeds afhankelijk van</i>
		<i>quis tolerare potest in regel 47-48</i>
50	bini <i>nom. mv.</i>	twee
	amplius <i>bijw.</i>	meer
	binas aut amplius	<i>variatio (T15)</i>
	continuo, continuare	samenvoegen
50-51	lar familiaris, laris familiaris	huisgod, eigen huis en haard
51	quom + <i>ind.</i>	<i>T7; dit is een archaïsme, in klassiek</i>
		<i>Latijn zou een conj. zijn gebruikt</i>
	tabula (picta)	schilderij
	signum	(stand)beeld
	toreuma	luxe vaatwerk
	nova	<i>vul aan</i> : aedificia
52	diruo	afbreken
	yraho	verkwisten
	vexo, vexare	<i>hier</i> : verbrassen
53	lubido, -dinis	<i>zie regel 7</i>
	vinco	<i>hier</i> : opmaken
	nequeo, nequire	niet kunnen (<i>dit werkwoord wordt</i>
		<i>vervoegd als eo, ire</i>)
54	inopia	<i>zie regel 11</i>
	foris <i>bijw.</i>	buitenshuis
	aes alienum	<i>zie regel 20</i>
	res, rei <i>vrl.</i>	<i>hier</i> : huidige toestand
	asper, -a, -um	bitter
	reliqui	<i>gen. partitivus</i>
55	anima	leven
56	quin	waarom niet
	expergiscor	ontwaken, zich vermannen

	en	= ecce
	optastis	= optavistis
57	decus, decoris <i>onz.</i>	eer
	in oculis	= ante oculos
	situs	gelegen, zich bevindend; voor <i>het onz.</i>
		<i>mv. vergelijk de opmerkingen bij regel 11</i>
		<i>(quae utraque) en 27 (spectata)</i>
58	praemia	<i>predicatief: als ...</i>
	posuit	= proposuit
	propono, <i>perf.</i> proposui	in het vooruitzicht stellen
	res, rei <i>vrl.</i>	situatie
	tempus, temporis <i>onz.</i>	gelegenheid
	egestas	<i>zie regel 42</i>
59	imperatore, milite	<i>predicatief: als ...</i>
	utimini	<i>gebiedende wijs meervoud</i>
60	una <i>bijw.</i>	samen
	consul	<i>predicatief</i>
61	ago	ten uitvoer brengen
	nisi forte	tenzij misschien
	animus	<i>hier: verwachting</i>
c. 24		
63	comitia <i>onz. mv.</i>	verkiezingen
	declaro, declarare	uitroepen tot/als
	M. Tullius	<i>beter bekend als Cicero</i>
	C. Antonius	<i>Gaius Antonius Hybrida, de oom van de</i>
		<i>latere Marcus Antonius, uiteindelijk</i>
		<i>tegenstander van Octavianus, de latere</i>
		<i>keizer Augustus</i>
64	Quod factum	<i>relatieve aansluiting</i>
	popularis	<i>T12</i>
	popularis, -laris + <i>gen.</i>	deelnemer aan
	concutio, <i>perf.</i> concussi	schokken, angst aanjagen
65	in dies	dagelijks
65-67	agitare, parare, portare	<i>T11; vul aan als onderwerp: Catilina</i>
65	agito, agitare	activiteiten verrichten
66	fides, fidei	krediet
	mutuus	geleend
67	Faesulae, -arum	<i>plaatsje, tegenwoordig Fiesole, vlakbij</i>
		<i>Florence</i>
	Faesulas	<i>acc. van richting</i>
	Manlius	<i>veteraan uit het leger van Sulla; zie ook</i>
		<i>regel 20</i>
	princeps, -cipis + <i>gen. gerund.</i>	de eerste om
	faciundi	<i>T9</i>
68	tempestas. -tatis	tijd
	quousque	<i>T7</i>
	adscisco, <i>perf.</i> adscivi	aannemen, erbij halen (<i>T1</i>)
	dicitur + <i>N.c.l.</i>	<i>onderwerp: Catilina</i>
69	ingentis	<i>T12</i>

	sumptus, -us	uitgaven
	stuprum	ontucht
70	tolero, tolerare	<i>hier</i> : bestrijden
	post	<i>zie regel 16</i>
	tantummodo	<i>zie regel 46-47</i>
	quaestus, -us	baan, bedrijf
71	aes alienum	<i>zie regel 20</i>
	conflo, conflare	opeenstapelen
72	servitium	= servus (T10)
	sollicito, sollicitare	opruien, opstoken
73	adiungo	toevoegen, laten aansluiten
c. 29		
74	ea	<i>zie de samenvatting van c. 25-28</i> <i>hierboven</i>
	anceps, ancipitis	dubbel, van twee kanten
	malo	<i>onzijdig; zelfstandig gebruikt</i>
	permoveo	hevig verontrusten
75	privato consilio	op eigen gezag
	longius	= diutius
	tueor ab + <i>abl.</i>	beschermen tegen
	exercitus	<i>onderwerp van foret (r. 76)</i>
76	quo consilio	met welke bedoeling, met welk plan
	foret	= esset (T6)
	compertum habeo	zeker weten
76-77	ad senatum refero, referre	voor de senaat brengen, aan de senaat voorleggen (<i>formele term</i>)
77	volgus	T3
	exagito, exagitare	<i>hier</i> : opgewonden bespreken
	quod	<i>betr. vnw. met ingesloten antecedent</i>
	atrox, atrocis	dreigend
78	solet	<i>vul aan</i> : fieri - gebeuren
	decerno, <i>perf.</i> decrevi + <i>conj.</i>	besluiten dat iemand moet ...
	operam dare	moeite doen, zich inspannen
	quid	= aliquid
78-79	senatus ... caperet	<i>formule van het senatus consultum ultimum, het uiterste senaatsbesluit, waarmee de consuls dictatoriale macht kregen, een soort noodtoestand</i>
79	detrimentum	schade, nadeel; <i>gen. partitivus bij quid (r. 78)</i>
	ea potestas	<i>de infinitivi die hierop volgen (t/m r. 82 habere) vormen hiervan de uitwerking</i>
80	maxuma	<i>predicatief</i>
	permitto	toevertrouwen
	coerceo	beteugelen, in bedwang houden
81	civis	T12
	domi militiaeque	in Rome en op het slagveld
	imperium	militaire macht

	iudicium	rechterlijke macht
82	aliter nullius (earum rerum)	<i>hier</i> : normaal gesproken <i>genitivus bij ius</i>
c. 31		
83	eadem illa moveo tametsi praesidium lege Plautia	<i>nl. zijn plannen tot oproer</i> overwegen hoewel afweermaatregel
84		op grond van de Wet van Plautius; <i>deze was gericht tegen geweldpleging op grond van politieke motieven</i> aanklagen <i>Lucius Aemilius Lepidus Paulus; hij liet in 55 v.Chr. de Basilica Aemilia op het Forum bouwen en was in 50 consul</i>
85	interrogo, interrogare L. Paulo dissimulo, dissimulare <i>gerundi(v)um</i> + causa sui expurgandi sicut iurgium laccio, <i>ppp</i> laccio foret	zijn bedoelingen verbergen om te <i>vul aan</i> : causa; <i>vertaal</i> : om zijn gedrag te rechtvaardigen <i>hier</i> : alsof smadelijke belediging uitdagen <i>T6</i>
86	M. Tullius	<i>zie regel 63</i>
87	orationem	<i>de eerste Catilinarische rede (zie ook de aantekening bij r. 42)</i>
88	luculentus postea scriptam edo, <i>perf.</i> edidi adsido, <i>perf.</i> adsedi	schitterend <i>al in het jaar 60; daarom gaat Sallustius niet verder in op die rede</i> <i>predicatief</i> uitgeven gaan zitten
89	demisso voltu supplex, supplicis postulo, postulare a + <i>abl.</i> ne + <i>conj.</i> patres, patrum	met neergeslagen ogen (<i>T3</i>) smekend vragen van ... dat niet
90	temere	senatoren zonder overleg, lichtzinnig
90-94	ea ... Romae	<i>indirecte rede afhankelijk van "zeggen" in postulare (r. 89)</i>
90	ortum	<i>congrueert met se (verderop in de zin); vul aan</i> : esse
91	orior, <i>perf.</i> oriri + <i>abl.</i> instituo, <i>perf.</i> institui in spe habeo ne + <i>conj.</i> existumarent	(af)stammen uit inrichten = spero (sperare) dat zij niet moesten <i>T5</i>
91-93	sibi ... opus esse + <i>abl.</i>	dat hij ... nodig had

91	patricius	patricisch, adellijk
92	quouis	T7
	maiores, maiorum	voorvaderen
93	perdita re publica	de ondergang van de staat (<i>dominant gebruik van het participium</i>)
	opus esse + <i>abl.</i>	zie regel 47
	quom	terwijl daarentegen
	inquilinus	vreemde, geïmmigreerde (<i>Cicero was geboren in Arpinum, waar men overigens al sinds 303 Romeins burgerrecht had</i>)
94	Ad hoc ... adderet	lees: Cum ad hoc maledicta alia adderet
	maledictum	beschimping, lasterpraat
94-95	obstrepere, vocare	T11
94	obstrepo	overschreeuwen, met geschreeuw in de rede vallen
95	parricida	verrader
	vocare	vul aan: eum
	furibundus	razend
	quidem	zeker
96	circumvenio	omsingelen, in het nauw brengen
	praeceps <i>bijw.</i>	de afgrond in
	ruina	het neerstorten, het neerhalen
97	restinguo	blussen; <i>om een brand te blussen ging met desnoods over tot het afbreken van het brandende huis; beeldspraak die Catilina hier gebruikt voor zijn situatie</i>
c. 36		
98	ipse	<i>nl. Catilina</i>
	conmoror, conmorari	verblijven (T1)
	C. Flaminium	<i>waarschijnlijk een veteraan van Sulla</i>
	ager, agri	(stads)gebied
	Arretinus	van Arretium; <i>stad in Etrurië aan de weg van Rome naar Faesulae, het huidige Arezzo</i>
99	vicinitas, -tatis <i>vrl.</i>	buurt, omgeving
	sollicito, sollicitare	zie regel 72
	exorno, exornare	uitrusten met, voorzien van
	fascies, fascium	roedenbundel; <i>bos takken met een bijl</i>
		<i>erin; teken van macht en bevoegdheid recht te spreken</i>
100	imperi	= imperii
	insigne, insignis <i>onz.</i>	onderscheidingsteken, ereteken
	Manlium	zie regel 67
	comperio, <i>PPP</i> compertus	vernemen
101	hostis, hostis	(T12) staatsvijand; <i>dit betekent verlies van burgerschap en van rechtsbescherming</i>
	iudico, iudicare + 2 <i>acc.</i>	iemand verklaren tot

102	dies, diei <i>vrl.</i> fraus, fraudis discedo a(b) + <i>abl.</i> praeter <i>bijw.</i>	termijn <i>hier</i> : schade, nadeel afstand doen van behalve
102-103	res capitalis, rei capitalis	halsmisdaad (<i>misdaad waarop de doodstraf staat</i>)
103	condemno, condemnare + <i>gen.</i> decerno uti + <i>conj.</i> dilectum habeo	veroordelen voor besluiten dat (iemand) moet een lichter houden (<i>d.i. soldaten recruter</i>)
104	Antonius persequor maturo, maturare praesidium sum, esse + 2 <i>dat.</i>	<i>zie regel 63</i> achtervolgen zich haasten bescherming voor ... zorgen voor ...
c. 48		
105	patefacio, <i>PPP</i> patefactus	bekend maken (<i>door Cicero in zijn derde Catilinarische redevoering, die hij voor het volk had gehouden</i>)
106	res novae, rerum novarum faveo + <i>dat.</i>	vernieuwing, omwenteling, revolutie steunen
106-107	exsecror, exsecrari	vervloeken; <i>T11</i>
107	ad caelum tollo veluti eripio, <i>PPP</i> ereptus agito, agitare	de hemel in prijzen alsof wegrukken, bevrijden uiten
108	namque detrimentum sum, esse + <i>dat.</i> fore	= nam <i>zie regel 79</i> leiden tot = futura esse (<i>vergelijk T6</i>)
109	immoderatus calamitosus quippe quoi copiae, copiarum	buitensporig rampzalig omdat voor hem toch bezittingen

De historische context

Na de enorme groei van het Romeinse rijk, o.a. door de Punische oorlogen en de verovering van Griekenland, raakt de Romeinse samenleving in een enorme sociaal-economische crisis. De bevolking verpaupert, het grootgrondbezit groeit en de boeren trekken massaal naar de steden. De strijd van de broers Gracchus voor landhervormingen stuiten op grote tegenstand en zij worden vermoord (133 en 123). Een eeuw van grote conflicten is aangebroken. Tegenover de *optimates*, die al het politieke gewicht leggen bij de senaat, staan de *populares*, die hun politiek bedrijven via de volksvergadering.

De popularis Gaius Marius, vanaf 107 zes jaar achtereenvolgende consul, hervormt het leger tot een beroepsleger, waardoor arme proletariërs werk en inkomen krijgen en na hun diensttijd een stukje land als pensioen. Later komt hij in conflict met Lucius Sulla, die de aanhangers van Marius vernietigt en tussen 82 en 79 een schrikbewind voert, waarbij hij de macht van de senaat herstelt.

Tegen deze achtergrond van sociale onrust probeert Catilina zijn kans te grijpen.

Cicero

Marcus Tullius Cicero (106-43) werd geboren in Arpinum in een rijke familie zonder politieke invloed behorend tot de *equites*, de stand onder die van de senatoren. Hij begon als advocaat en koos voor een politieke carrière. Hij ontpopte zich als een kritisch lid van de *optimates*. Als *homo novus*, een man die probeerde door te dringen tot de senatorenstand, lukte het hem om tot consul gekozen te worden voor het jaar 63. Daar kreeg hij te maken met de samenzwering van Catilina. In de jaren 50 was zijn politieke rol uitgespeeld en legde hij zich toe op het schrijven van filosofische werken. Ook veel brieven die hij schreef, zijn bewaard gebleven, net als een groot aantal redevoeringen. Na de moord op Caesar verzette hij zich in redevoeringen tegen consul Marcus Antonius ten gunste van de senaat, wat uiteindelijk ertoe leidde dat hij vermoord werd.

De samenzwering van Catilina (bron: Wikipedia)

Lucius Sergius Catilina (108 v.Chr. – 62 v.Chr.) was een Romeins staatsman, die door de klassieke schrijvers Cicero en Sallustius als rebel en bendeleider wordt beschreven. Catilina werd geboren uit een zeer oud, in verval geraakt, Romeins geslacht, hetgeen herhaaldelijk tegen hem werd uitgespeeld. Als we de *De Catilinae coniuratione* van de geschiedschrijver Sallustius - lid van de *populares* - mogen geloven, groeide hij op in een familie, waarin ruzie, moord en doodslag schering en inslag waren. Dat vormde zijn ongeremde ambitie en heerszucht. Catilina zou de onbetwiste leider van een bende jeugdige nietsnutten en criminelen zijn geweest. Zijn politieke voorkeur tijdens de troebele eerste decennia van de eerste eeuw voor Christus was voor Sulla, aan wiens politieke liquidaties hij actief deelnam.

Ook in zijn eigen familie was Catilina gewelddadig: vermoedelijk had hij zijn eerste vrouw vermoord om een kostbare scheiding te ontduiken en plaats te maken voor een nieuwe vrouw. Kort daarop ging zijn eigen zoon eraan, omdat Catilina hem ervan verdacht een oogje te hebben op zijn tweede vrouw.

Hij was een goed militair tijdens de Oorlog tegen de Italische Bondgenoten (*Bellum sociorum*, 91-88 v.Chr.), waarin hij diende onder Gnaeus Pompeius Strabo in 89 v.Chr. Het is moeilijk Catilina's vroege politieke carrière te traceren, maar vast staat dat hij in 68 v.Chr. praetor was en het volgende jaar proprætor in de provincie *Africa*

(ongeveer het huidige Tunesië met een kuststrook van Libië). In Noord-Afrika maakte hij zich gehaat door wanbeheer en afpersing van de provincie. Dit was echter de normale gang van zaken in de Romeinse provincies en fraude werd er regelmatig door de vingers gezien, maar Catilina zoog de regio uit en werd na afloop van zijn ambtstermijn te Rome aangeklaagd door zijn vroegere onderdanen. Door de rechters om te kopen ging Catilina vrijuit. Toch zag Catilina door de nasleep van dit proces de kans voorbijgaan om tijdig zijn kandidatuur in te dienen voor de consulsverkiezingen van het jaar 66 v.Chr..

Aan het einde van 64 v.Chr. stelde Catilina zich opnieuw kandidaat als consul voor het jaar 63 v.Chr. Om bij de consulverkiezingen meer kans van slagen te hebben, kwam Catilina deze keer met een ambitieus, maar populistisch sociaal programma in dienst van de gewone man. Achter de schermen bleef hij - althans volgens Cicero - echter een staatsgreep voorbereiden, des te verbeterer nadat hij vrij onverwacht door Cicero en Gaius Antonius Hybrida was verslagen bij de verkiezingen.

In de nacht van de 21ste oktober lekten de (vermeende) plannen voor een komende staatsgreep uit, gepland voor de 27ste oktober. Cicero, voorzien van weinig solide bewijsmateriaal, hem door vrienden en infiltranten verstrekt, daagde in zijn hoedanigheid van consul Catilina uit zich ten overstaan van de senaat te rechtvaardigen voor zijn (vermeende) subversieve activiteiten, hetgeen deze weigerde uit vrees voor zijn leven. Cicero ontving daarop het *senatus consultum ultimum* van de senaat, het dictatorschap.

Catilina bleef zich als de beledigde onschuld gedragen, maar ging steeds duidelijker inzien dat een gewapende oplossing de enige uitweg was. Volgens Cicero riep Catilina tijdens de nacht van 5 op 6 en 6 op 7 november zijn medewerkers in een nachtelijke vergadering (in het huis van ene Laeca) bijeen, en daar zou beslist zijn Cicero in zijn eigen huis te vermoorden, in de vroege ochtend van de 7de.

Zogenaamd door zijn informanten gewaarschuwd, kon Cicero zich echter in veiligheid brengen, voorzien van een opzichtig militair harnas, waarna hij de senaat in spoedzitting samenriep, voor de gelegenheid in de tempel van Jupiter Stator. Aldaar verscheen Catilina op de vergadering, begeleid door zijn bondgenoten, waarna Cicero zijn beroemde *Eerste Catilinarische Rede* uitsprak. Nog steeds probeerde Catilina zich van alle blaam te zuiveren, maar de meerderheid van de senaat (te weten de optimates) keerde zich tegen hem en belette hem het spreken. In totale wanhoop verliet Catilina de vergadering, en begaf zich in allerijl naar zijn kamp in Etrurië. De opstand was nu een feit, want voor een deel van de Romeinse bevolking had Catilina, door Rome te verlaten, schuld bekend.

Op 9 november gaf Cicero zijn *Tweede Catilinarische Rede*, waarin hij het volk verslag uitbracht van de gebeurtenissen van de vorige dag.

Het verhaal van deze samenzwering is neergeschreven door Gaius Sallustius Crispus in zijn boek *De Catilinae coniuratione*. Helaas schreef Sallustius niet altijd even betrouwbaar. Zo weten we ondertussen dat zijn data niet kloppen. Volgens dit verhaal start de samenzwering in juni van het jaar 64 v. Chr. Wat waarschijnlijk wel klopt zijn de gegeven namen, en de naam van de verraadster, Fulvia (de minnares van senator Quintus Curius, die aan de samenzwering deelnam).

Met medewerking van verklikkers slaagde Cicero erin op 3 december de in Rome achtergebleven bondgenoten van Catilina te arresteren. Als verantwoording gaf hij hiervoor zijn *Derde Catilinarische Rede* voor de senaat. Door middel van foltering werd de bekentenis van de medewerkers van Catilina afgedwongen, waarna zij in voorlopige hechtenis werden gehouden.

Omdat in de stad het gerucht ging dat de bondgenoten van Catilina hun aangehouden collega's met geweld wilden bevrijden, én omdat Cicero's ambtstermijn er bijna opzat, wilde Cicero geen tijd meer verliezen. Na het aanhoren van de *Vierde Catilinarische Rede* sprak de senaat op 5 december het collectieve doodvonnis uit over alle gearresteerden, die terstond naar de Mamertijnse gevangenis werden gebracht en werden gewurgd. Cicero was persoonlijk aanwezig bij de executie. Toen hij bij het verlaten van de gevangenis onder de menigte kijklustigen op het forum een aantal medeplichtigen herkende, riep hij triomfantelijk uit : "Vixerunt!" = "Ze hebben geleefd!".

Maar Catilina zelf was nog steeds in leven. Het regeringsleger werd nu, onder de leiding van de andere consul Gaius Antonius Hybrida, naar Etrurië uitgestuurd om de opstandelingen te bestrijden. In het begin van het jaar 62 kwam het in de buurt van Pistoia tot een "veldslag", waarbij de opstandelingen werden verslagen en Catilina sneuvelde als een held (zelfs zijn aartsvijand Cicero moest toegeven dat hij vocht als een leeuw). In het ouderwetse Latijn van Sallustius lezen we over de verslagenen de woorden *adversis vulneribus*, wat wil zeggen dat ze niet op de vlucht waren geslagen en recht in de vijandelijke zwaarden waren gelopen.